

Орися ДЕМСЬКА (Київ)

ІДЕОЛОГІЯ І СЛОВНИК

Словник не може бути без *ідеології*. І, починаючи мову про *ідеологію словника*, спробуємо з'ясувати щонайменше таке: що розуміємо під поняттям *ідеологія* (з'ясувати зміст цього поняття для нас навіть не так важливо з погляду суспільних наук, де воно є надзвичайно частотним, а значно важливіше з погляду мовознавчого і вужче – теорії лексикографії) та про який саме *словник* йдеться.

Власне, самому поняттю *ідеології* в українській лексикографічній науці практично ніколи не було присвячено окремої ширшої теоретичної розвідки. Однак, буде неправдою, якщо ми говоритимемо про відсутність детального аналізу цього поняття лише в українській лексикографічній науковій традиції. З цього приводу маємо заувагу й англійського дослідника Дж. Кіна, який говорить про аналогічну ситуацію в західній науковій традиції загалом. На його думку, “тут мало хто серйозно задумується про походження цього поняття, його розвиток і можливі недоліки, а також плутанину, пов’язану з його застосуванням”¹.

Загалом, термін *ідеологія*, що з’явився у 1801 р. завдяки французькому філософові Дестют де Трасі², на сьогодні має чималу кількість визначень через свою внутрішню складність, багаторівневність, багатоаспектність і, врешті, історичну співвіднесеність, про що слушно зазначає Г. Хоріна: “залежно від ситуації виявляються різні властивості й ознаки цього явища, розкривається його субстанційна сутність. Саме це дозволяє авторам вичленовувати ті або ті його найважливіші аспекти”³. Тому в наукових джерелах різного типу – статтях, монографіях, посібниках, енциклопедіях тощо – термін *ідеологія* може бути тлумачено щонайменше як: а) вчення про ідеї; б) система поглядів та ідей, або ж ширше, в) система поглядів та ідей, через призму яких на рівні теорії відбувається усвідомлення й оцінка ставлення людей до реального життя, суспільного буття, культури, висловлюються й захищаються інтереси різних соціальних об’єднань (класів, націй тощо), виділяються соціально-культурні цілі й шляхи, способи їх досягнення тощо. Потрапляючи у площину конкретної науки, аналізоване термінопоняття уточнює свій зміст і, відповідно, модифікує визначення. Так, у лексикографії його доцільно трактувати як систему поглядів та ідей, через призму яких відбувається усвідомлення й оцінка вербалізованої позамовної дійсності та репрезентація її (або її фрагментів) у *словнику*. І може йти мова, з одного боку, про інтролінгвістичну *ідеологію*, а з іншого – про екстралінгвістичну. Узагальнено інтролінгвістичну *ідеологію* трактуватимемо як систему лінгвістичних поглядів і теорій, що лежать в основі лексикографічної інтерпретації, осмислення,

¹ Кин Дж. Демократия и гражданское общество. – Москва: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 338

² Destutt de Tracy. Éléments d'idéologie. – Paris: Didot l'aîné, 1800–1815. – 578 p.

³ Хорина Г.П. Идеология как элемент системы культуры. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourism.mosgu.ru/o_fakultete/kafedra/cultural/Nayka/Horina.htm#_ftnref2. – Назва з екрана.

опису etc. мови загалом, або ж її структурних рівнів чи функціональних страт; а екстралінгвістичну – як систему загальнокультурних, історичних, соціальних тощо поглядів та ідей, які лежать в основі осмислення, оцінки, ставлення й коректного відображення національної мовної картини світу в *словнику*. Якщо інтралінгвістична *ідеологія* превалює у *словникові* спеціального (синонімів, антонімів, морфемний словник, словник наголосів тощо) типу, то екстралінгвістична мала б виявляти паритетність щодо інтралінгвістичної *ідеології* у *словнику*, завданням якого є коректний релевантний лексикографічний опис національної мови.

Зв'язок *ідеології* і *словника* відбувається, по-перше, на рівні загальнокультурному: *ідеологія*, аналогічно як і *словник*, є невід'ємним елементом національної культури. А по-друге, на рівні національному: національна *ідеологія* покликана виражати “специфічні інтереси нації як соціальної спільноти, може містити ідеї збереження і розвитку національної культури, прогресивних звичаїв і традицій, мови тощо, а у певних умовах – добиватися національної незалежності”⁴, а національний *словник* – через лексикографічну модель репрезентації позамовної картини світу експлікувати її національну складову в синхронії (йдеться про словник сучасної мови, наприклад: “Україна в словах: Мовоукраїнознавчий словник-довідник”⁵, “Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників” Л. Ставицької⁶) або діахронії (коли певний словник сучасної мови з плином часу перетворюється на джерело історичне, наприклад: “Лексикон словенороський Памви Беринди”⁷, “Українсько-німецький словник” З. Кузеля, Я. Рудницького⁸).

Національна *ідеологія* найяскравіше проявила себе в українській лексикографічній традиції в добу українізації, коли, виявляючи домінуючий характер, вона була покликана виражати інтереси української нації як соціальної спільноти, що на початок ХХ ст. заклала основи національної держави із власною національною культурою, наукою, управлінням, економікою, політикою, що й спричинило, передусім, українізацію професійної та спеціально-наукової освіти. І ці процеси засвідчує далеко не один державний документ, як наприклад: Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 року “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ”, у якому поряд з вказівками “а) ввести відповідно до наявних педагогічних сил викладання українською мовою – на вищих 3-річних педагогічних курсах, факультетах соціального виховання – інститутів народної освіти [...]; д) з наступного шкільного року в усіх, без винятку, школах професійного освіти ввести обов'язкове навчання української мови і спеціальні курси українознавства [...]”⁹ у пункті ж) однозначно сказано: “запропонувати Наркомосові вжити заходів до видання українського академічного словника і вироблення наукової термінології українською мовою”¹⁰. Тобто,

⁴ Хорина Г.П. Идеология как элемент системы культуры....

⁵ Україна в словах: Мовоукраїнознавчий словник-довідник. – Київ: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – 702 с.

⁶ Ставицька Л. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. – Київ: Критика, 2008. – 454 с.

⁷ Лексикон словенороський Памви Беринди. – Київ: Ви-во Академії наук Української РСР, 1961. – 271 с.

⁸ Кузеля З. Рудницький Я. Українсько-німецький словник. – Ляйпціг: Отто Гаррасовіц, 1943. – 1494 с.

⁹ Тихий О. Мова – Народ. – Київ: Смолоскип, 2007. – С. 35.

¹⁰ Там само.

з одного боку, можемо говорити про усвідомлення ролі *словника* у процесі втілення національної (чи будь-якої іншої) *ідеології* у життя, а з іншого – ширше, про єдність *ідеології* та *словника*. І, як відомо, наслідком такого підходу маємо низку непересічних словників 20-х років ХХ ст., інтелектуальною перлиною серед яких був і залишається загальномовний російсько-український академічний словник за редакцією А. Кримського та С. Єфремова¹¹. І саме національна складова як *ідеології* доби українізації, так і *словникарства* цього періоду стали мішенню пост-українізації, коли на зміну національній прийшла інтернаціональна, читай русифікаційна, *ідеологія* і *словникарство*. Наслідки цього лаконічно сформулював Л. Паламарчук у наведеному далі фрагменті своєї праці “Українська радянська лексикографія”: “[...] кожний успішно виконаний в науковому плані загальномовний словник становить не лише відображення окремого етапу або періоду в розвитку мови, а разом з тим і своєрідне відбиття соціально-економічного, культурно-освітнього й науково-технічного рівня суспільства в цілому. З другого боку, виходячи з того, що словникова справа інтернаціональна за своєю природою, виконані на належному науково-методологічному рівні лексикографічні праці, не залежно від того, на якій мові вони постали, сприяють поширенню й зміцненню контактів між людьми різних національностей, дальшому зміцненню братерської дружби народів нашої Батьківщини (йдеться про СРСР – О. Д.) та створенню тієї нової, інтернаціональної єдності людей, що має назву – радянський народ”¹². Із таким баченням суті, функції та змісту *словника* можемо погодитися у багатьох пунктах, однак з певними коментарями.

По-перше, успішно виконаний у науковому плані загальномовний (може також йтися про словник іншомовних слів, неологізмів) *словник* справді є відображенням певного періоду в розвитку мови, так само, як і віддзеркаленням соціально-економічного, культурно-освітнього й науково-технічного рівня розвитку спільноти-носія мови. І якщо для такої спільноти важливо, щоб її мовний код виконував типові для будь-якого мовного коду функції унікальної репрезентації й ідентифікації, то вона послугуватиметься індивідуальним мовним кодом – національною мовою як засобом індивідуалізації, набуття унікальності, аналогічної до унікальності інших мовних спільнот, і, відповідно, ідея мовної автентичності втілюватиметься у загальномовному національному *словнику* (йдеться про *словник* як форму).

По-друге, у своїй суті ремесло лексикографа – словникарство, справді, інтернаціональне, оскільки впродовж століть усі народи, зокрема, Європи, послуговувалися й послуговуються тими самим, або ж схожими, техніками, прийомами, методами укладання словників. Але інтернаціоналізація *словника* (йдеться про *словник* як форму) – це вже радше *ідеологія*, близька до політики, наслідком втілення якої у *словнику* може бути нівеляція словникового складу мови, руйнування його національних ознак (детально цю проблему висвітлює праця “Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду”¹³), зокрема, шляхом інтернаціоналізації словникової статті та реєстру *словника* національної мови. Так, політична *ідеологія* почи-

¹¹ Російсько-український словник / гол. ред. А. Е. Кримський. – Київ: Червоний шлях, 1924. – Т. 1. – 2544 с.

¹² Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 4–5.

¹³ Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / за ред. Лариси Масенко. – Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2005. – 399 с.

нає себе проявляти або позитивно, коректно, або ж негативно, некоректно у *словнику*, що не важко зауважити хоча би при зіставленні двох словників української мови різних історичних періодів, відповідно, виконаних на засадах різних *ідеологій*: академічний “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова¹⁴ і “Російсько-український словник”, головним редактором якого був М. Калинович¹⁵. Наприклад, в академічному “Російсько-українському словнику” 1924 р. словникові статті до російських слів *канат*, *комитет*, *ленточный*, *название*, *парвеню* подають таку перекладну інформацію:

Канат – (*самая толстая верёвка*) кодóла, лінва (*и реже ліна*), канат (-та); (*кабельн. работы*) лінва; (*пароходный*) кінєць (-нця), (*буксирный*) буксір (-ра), (*для таски волоком сена*) вóлок (-ка), (*для паромы*) кодóла, лінва, галівнік (-ка) (Камен. п.). [Порóн на лінві хóде, а у нас кáжуть на мóтузі (Літин. п.). А ну, хлóпці, до кодóли! порóн тягті (Канів. п.)]. *Проволочный -нат* – дротяна лінва, трос (-са). *Бечевой -нат* – бичівка. *Ходит по -ту* – ходіти по (на) кодóлі, по канаті, на лінві (с. 691).

Комитет – 1) комітет (-ту). *Бедняцкий -тёт* – незамóжницький комітет. *Временный -тёт по делам печати* – тимчасóвий комітет у справах (для справ) дрúку. *-тёт о печати* – комітет у справах дрúку. *Исполнительный -тёт* – виконáвчий комітет. *Главный -тёт общества* – головний комітет, (*управление, гал.*) відділ (-лу) товариства. *-тёт грамотности* – комітет письмєнності. *Городской, районный, окружной -тёт* – миський, районóвий, округóвий комітет; 2) (*переносно*) рада, комітет. *Семейный -тёт решил* – семєйна рада поклала, віршила. *Он в -тете по утаптываню мостовой (иронич.)* – він у комітеті торування стежók, він дирéктор свіжого повітря (с. 774).

Ленточный – 1) стрічкóвий, биндóвий, (*редко* биндочкóвий), стьожкóвий. [Биндочкóвий кіснік (Основа). Чєрви перебувають дві стадії рóзвитку – стьожковú й пухирчатú (Троян.)]. *-ная фабрика* – стрічкова (биндова, стьо[я]жкова) фáбрика, стрічка́рня; 2) (*техн.*) стьо[я]жкóвий, (*о широкой ленте*) биндóвий; (*о транспортерн. лентах*) пасовій. *-ный канат (плоский)* – плеска́та кодóла; 3) смугóвий, стяговій *и см.* **Лентовідный. -ные черви, зоол.** Cestodes – стьожківці (-ців) (с. 922).

Название – 1) (*действие*) назвáння, на(й)менува́ння; наклікання, напро́шення; склікання; *срв.* **Назывáние**; 2) нáзва, нáзвище, нáзвисько, наймє́ння, назвáння, (*имя*) ім’я́ (*р. ім’я́, ім. мн. іменá*), й[і]мє́ння (-ння). [“Сóнце віри” – це почєсна нáзва (Крим.). (Мóрова) “Утóпія” передалá свою нáзву всім подібним твóрам настúпних віків (Л. Укр.). Нáзва (нáзвище) селá (Київщ.). Письмє́нство, вáрте цьогó наймє́ння (Рада). Націо́нальне наймє́ння (Доман.)]. *Под -нием, по -нию* – під нáзвою, на нáзву. *Давать, дать -ние* – дава́ти, да́ти нáзву (наймє́ння *и т. п.*) кому, чомú, називáти, назвáти, наріка́ти, наректí когó, що. [Даю вам мє́ння і назвáння (Самійл.). Мав звичай наріка́ти російський лібералізм “мельхіóровим” (Крим.)]. *Носить -ние* – звáтися, ма́ти нáзву. *Получать, получить своё -ние* – дістава́ти, діста́ти, здобува́ти, здобу́ти свою нáзву (своє наймє́ння *и т. п.*), прибирáти, прибрáти собі нáзву. [Здобула від пáна нáзвисько “дúри несосвітє́нної” (Крим.). Яко́го бiльш у

¹⁴ Російсько-український словник / гол. ред. А. Е. Кримський... – Т. 1.

¹⁵ Російсько-український словник / гол. ред. М. Я. Калинович. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – 804 с.

прозових творах буває елементу, котрий переважає, – од того вони й назву собі прибирають (Рада)]. *Поступок, которому нет -ния* – учінок; якому й назви не до[при]береш (с. 1251–1252).

Неблагополучие – 1) недобра доля, нещастя (-тя), негарзд (-ду); 2) (*опасность*) небезпека, небезпечність (-ности) (с. 1486).

Парвеню – віпанок (-нка), скоробагатько, (*гал.*) доробкєвич, (*ирон.*) з Івана пан (с. 1922).

Натомість “Російсько-український словник” 1955 р. до тих самих слів подає інший порядок перекладних відповідників, часто вкорочує саму словникову статтю, або ж доволі сильно її модифікує, відтворюючи російські лексеми засобами української абетки, що важко навіть назвати калькуванням, яке у лінгвістиці має дещо іншу природу, наприклад:

канат канат, лінва, кодола (с. 183);

комитет комітет, -ту (с. 198);

ленточный 1) стрічковий, стьожковий; 2) *тех., воен., кин.* стрічковий.

Ср. лента 1-2 (с. 222);

название назва; н о с і т ь ~е зватися, називатися, мати (*изредка: носіти*) назву (с. 266);

неблагополучие неблагополуччя, не благополучність, -ності (с. 286);

парвеню *уст.* парвеню (*нескл.*); (*выскачка*) вискачка (*м. и ж.р.*), вискочень, -чня (*м.р.*) (с. 389).

Загалом перехід від національної *ідеології* до інтернаціональної в українському словникарстві першої половини ХХ ст. обґрунтовувався приблизно так: “[...] всі російсько-українські і українсько-російські словники як загальномовні, так і термінологічні, укладені до 1933 р. включно, виявилися непридатними для вжитку і навіть шкідливими. Вони мають багато фахових помилок, методичних, а головне, вони побудовані на ворожій соціалістичному ладові методології... (виділення авторське) [...] В 1933 р. шкідництво українських буржуазних націоналістів у словниковій справі було партією і Радянською владою викрито і розгромлено”¹⁶.

Питання ідеологічної політичної складової у лексикографії до статусу наукової проблеми підняв сучасний польський лексикограф П. Жмігродський, який у своїй праці “Wprowadzenie do leksykografii polskiej” присвятив проблемі екстралінгвістичної ідеології цілий розділ “Leksykografia wobec nacisków politycznych”. І у цьому розділі автор, крім іншого, говорить про ідеологічну складову польського словникарства 1945–1989 рр., зумовлену субординацією лексикографії щодо держави: “У період з 1945–1989 польська лексикографія функціонує в умовах комуністичного ладу, а основним меценатом словникарських починань є держава. Відповідно, вмотивоване питання про вплив держави, її ідеології на лексикографічний опис”¹⁷; аналізує концепцію “Słownika języka polskiego” 1951 р. за редакцією В. Дорошевського, “аргументи якої мали головно ідеологічний характер”¹⁸; і визнає, що “дефініції суспільно-політичних понять були сформульовані з погляду

¹⁶ Кириченко І. М. Завдання радянського мовознавства в ділянці української лексикографії // Лексикографічний бюлетень. – 1952. – Вип. II. – С. 14.

¹⁷ Żmigrodzki P. Wprowadzenie do leksykografii polskiej. – Katowice: Wy-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2005. – S. 117.

¹⁸ Ibidem. – S. 118.

марксистської ідеології”¹⁹, у такий спосіб уводячи в коло сучасних лексикографічних студій питання ідеології.

Отже, *словник* – це і “світ, розташований за алфавітом”²⁰, і “результат, підсумок студій над тією чи тією проблемою, мов би “відповідь” на певне лінгвістичне завдання”²¹ і “найзручніша форма узагальнення й фіксування наших знань про мову”²², а “створення добрих словників можливе тільки на основі доброї лінгвістичної теорії”²³ та, додамо, наукової інтралінгвістичної *ідеології* з урахуванням екстралінгвістичної, однак такої, яка не спотворює ні позамовної дійсності, ні мовної картини світу, ні самої мови, ні її словникового складу. І це важливо для української лексикографічної науки, оскільки в її історії, як і інших лексикографічних традиціях постсоціалістичного простору, був час, коли у ній здоміювала екстралінгвістична інтернаціональна *ідеологія*, яка радше виявила у словникарстві свій негативний характер, на відміну від національно орієнтованої *ідеології*, яка, за умови негіпетрофованості, здатна була забезпечувати коректність та релевантність лексикографічного опису національної мовної картини світу як унікальної, з одного боку, й загальнолюдської – з іншого, а також враховувала природу самої мови, яку вона піддавала лексикографуванню.

¹⁹ *Żmigrodzki P.* Wprowadzenie do leksykografii polskiej... – S. 118.

²⁰ *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 4.

²¹ *Богданович Г. Ю. Мартынюк А. Я.* Опыт идеографического описания языков (история вопроса) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 37. – С. 141.

²² Там само.

²³ *Морковкин В. В.* Некоторые утверждения из области учебной лексикографии // Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания. – М.: Русский язык, 1990. – С. 182.